

Дунёнинг кетиши, турмушнинг оқишида шундай воқеалар пайдо бўладирким, у воқеаларга ўхшаш ҳоллар ундан бурун ҳам кўрулиб ўтади.

Ана шу вақтларда маҳмадона, чечан кишилар чиқиб «тарих тақаррур қилаётир», деб шовқун-сурон қилиб юбордилар.

Мен маҳмадона ҳам эмасман, чечан ҳам. Шовқун-сурон қилмок ҳам кўлимдан келмайдир. Мен, ўзинг билган Фаргонанинг баъзи бир аҳволларини, эски қотибларнинг қалами қандай секин юрса, шундай секинлик билан ховликмасдан, шошилмасдан сизга ор қилиб этмакчиман.

Шу ҳолос.

Фаргонанинг 1919 ва 20-йиллари эсингизда бордир. Фаргонада оққон ҳакли ва ҳаксиз қонларнинг хиди Тошкент, Самарқандларни эмас, Москва, Ленинградни ҳам тутиб кетди. Шунча қон тўқилган жойда, албатта, воқеа эмас, ходисалар бўлуб турадир.

Ходиса ва воқеалар шу қадар тез ва шошилишлик билан юз кўрсатадирларким, уларни тарих бетларига жойлаб қолмок ҳам жуда қийин бўладир.

Фаргонада ҳам шундай бўлди. Кечаги воқеалар бугун эсан қикди. Эртанги воқеа олдида илгари қунгиси ҳеч нарса бўлмай қолди. Ақллар, ҳатто шу воқеаларга гувоҳ бўлатурган бир тарих борлигини ўз доираларига қигдира олмай қолдилар.

Шундай вақтда бизнинг буюқ бир ҳиссиётли адиб ва шоиримиз чиқиб, ўшал воқеаларнинг ҳаммасини адабий томоша, нафис пьеса ҳолида тарих бетларига нақш қилиб қолмокчи бўладир. Журъатни, жасоратни қаранг!

Ҳамза Ҳакимзоданинг 6—7 бўлақдан иборат валуолалик (сенсационний) «Фаргона фожеалари» ана ўшал ховлиқишнинг мевалари эди. Томошачи муаррихимиз ўз асарларини ўшал вақтда «тарих учун оддий бир матириёл» деб ўйлагон эмас. Ҳатто, муни даъво қилиб қикқанлардан жуда қаттиқ ҳафа бўлгон. «Фаргона фожеалари» муаллифининг фикрича Шекспирнинг «Ҳамлет» «Макбет», «Рўмеў ва Жулет» ларининг ўзбек ва Фаргона мухитидан етишганларигина эди; шунинг учун унда юксак мафқурали қизлар, юқори тушунчали аллакандай Талъат афандилар бор эди.

Ўшал вақтнинг оммаси ҳалқи ҳам қизик. «Фаргона фожеалари» дедими, 5000 киши қигатургон қенг сахналарга ҳам одам лик тўла берган. Муни кўрган муаллиф, «қимматлик, «нафис» асарларини қенг Туркистоннинг у бошидан бу бошигача қўтариб қориб, ўйнатиб юрган...

Орага «Чигатой гурунги» деган бир жамият чиқиб қолди. У жамиятга мансуб кишилар тилни соддалаштирмақ мақсадини асос қилиб ушлаганлари ҳолда, ўзбек адабиётининг тугалланишига ҳам қатта аҳамият бердилар. Тугалланадургон адабиёт қин адабиёт

бўлмоги керак. Шунинг учун адабий асарларга хакикий кийматини бериб, адабиёт кира олмагон нарсаларни шафкатсиз суратда майдондан хайдай бошладилар. Ана шу харакатнинг зарбига учрагонлар орасида, Хуршид Шарафнинг «Кичик аскар»и (ўзича: «Кучук аскар») билан бирга бизнинг «Фаргона фожеалари» хам бор эди.

«Чигатой гурунги» асосини махкам кургонлиги ва чизикни тўгри чизгонлиги учун — ўзи йўк кетса хам ўзбекнинг янги адабиётида янги, порлок, шарафлик сахифалар очди ва очмоқда давом этадир.

Лекин, курук воқеаларни ингичка, нозик адабий йўл билан кўрсатмак истаган «Фаргона фожеалари» ўшал вақтларнинг ўшал вақтдаги хабар (хроника) ларидан бошка нарса бўла олмадилар. Шунинг учун 20-йиллардаёқ мотамсизгина кўмулдилар.

Тарихнинг такарруримикан?

Яқинда Кўкон (Фаргона музофотининг пойтахти) шахарининг кўчаларида бир хитобнома кадар узун, Бухородаги «Анас» ёки «Улуг Туркистон» газетасининг тилидек «курама» бир эълон ўқудим. Эълонда: бир-икки соатлик мукаддима (тўгриси, реклам!) дан сўнг «Фаргона фожеалари»нинг сахнага кўйилгуси хабари берилган. Хайрон бўлдим, шошдим. Нима учун шошдинг дейсизми? Бу дунёда «ўликларнинг кайтадан тирилишига» ишонмагоним учун! Шу учун хайрон бўлиб шошкон эдим, локин «Рахимбоев» тиётрининг пардаси очилиб, «босмачи» ва «дошнок» сўзлари эшитилгандан сўнггина «ўликларнинг тирилмаги мумкин бўлгонлигига» ишондим.

Пьесадан гапириб ўлтурмайман. Пес ва мохов килиб ўйнолгонидан хам сўз очмайман. У кунги ўйинга ўшал ўзингиз билган «атокли актриса» Кузнецова хам оралашгон эди. Оврупо асарларида бир овруполи киз рўлини кандай ўйнаш лозим бўлса бир ўзбек кизи рўлини Фаргона сахнасида шундай ўйнагон Кузнецова у кун сахна олдига чикиб гапирган бир ўрток томонидан жуда кўб махталди. Шу жойни сизга билдириб ўтмасам бўлмайдир. Ўзи оддий бир хизматчи бўлгони холда, «Истамбул дорилфунуни муаззинлари»дек гапиратургон бир дошнок армани рўли хам бор. Бу рўлни ўйнаган «Уста» артист арман-озарбайжон тилларининг хусусиятидан шу кадар хабарсиз эдики, ўшал вақт дошнокларининг зулмларини кўрсатмак билан эмас, тилларини бузуб, масхара килиб гапирмак билан уларнинг адабини берган бўлди... Баракалла, бу хам катта хунар! Мен, у тўгрида кўп гапирмокчи эмас эдим. Баъзи бир удур-будур ерларини кўрсатиб ўтаман деб, хийла вақтингизни олдим. Меним асл тўхталмок истаган нўктам шудирким, шу пьесани шу холда ўйнамок билак ишга киришган шу театр тўдаси, махаллий маблагнинг таъминотига ўтказилар эмиш деган гап бор. «Фожеалар»нинг муаллифи ва тўданинг рухи бўлгон Хамза Хакимзода ўртогимиз, атай шу иш учун Хевадан чакирилиб келтирилган. Хамза ўртокнинг ўзи хам хусусий бир гаплашиш вақтида «шу тўгрида 20—30 кишилик исмета тузиб музофот ижрокўмига топширмокчи бўлгонини» айтиб ўтди.

Ўзбек театрини тиргизмак, ўзбек санъатини яшатмок йўлида Фаргона музофот ижрокўмининг жиддий харакат кўрсатиши — олқишга лойик иш. Лекин шуни билмак керакким, ўзбек театр ва санъати бу хил санъатдан йирок асарлар ва санъатга 1919 йил кўзи билан карайдургон тўдалар томонидан тиргизилиб, яшатила олмас. Бу мухим ишни

ёш кучларга, санъатни тўғри кўриб таний оладургон кучларга топширмак керак.

Шубхасиз, Хамза ўрток ўзбек театрининг, ўзбек санъатининг юксалишида мухим бир омил бўла оладир, уни бу сохада ишлатмак керак. Лекин унга билдирмак, тушундирмак керакким, ўзбек театрини, Туркистоннинг марказида собик «Карл Маркс» тўдаси бошлагон тўғри йўл билан олиб бормок керак. Бу тўғри йўлга тушгани унамасалар тарихни курамаслик билан «такаррур» кидирмокчи бўлсалар, сахнани воқеаларнинг курук бир хабарлар бобидан иборат килмок истасалар— уларга хох махаллий маблаг ва хох бошка маблагдан бир чака бериш керак эмас.

19-йилнинг «фожеафурушлик» даври ўтган ва тарихнинг бу «такаррури» биз учун зарарлик!..

Тарихнинг зарарлик такаррури. — «Туркистон» газетасининг 1924 йил 14 октябрь сонидида эълон килинган. Гарчи мақолада сахна асари хақида гап кетса-да, унда муаллифнинг адабий-эстетик қарашлари ёркин ифодасини топгани учун маъмур бўлимга киритдик.

Такаррур — арабча, такрор сўзининг кўплиги.

«Фаргонанинг 1919 ва 20-йиллари эсингизда бордир» — Кўкон мухториятининг қонуний ҳукумати большевиклар томонидан махв этилгач, Фарғонада бирин-кетин дахшатли хунрезликлар содир этилди: Кўконнинг вайрон қилиниши, дашноқлар қирғини, миллий гурурини ва миллий эркини химоя қилиб чиққан эрксеварлар (яъни босмачилар) билан уруш, дахшатли очарчилик... Чўлпон айна шу нарсаларни эслатмокчи бўлади.

Волуолалик — сенсацион, шов-шувга сабаб бўлувчи.

Хуршид Шараф — асл исми-шарифи Шамсиддин Шарафиддинов (1892—1960), Хуршид тахаллуси билан ижод қилган, шоир, драматург, таржимон, театр ташкилотчиси. Ўзбек музикали драмасининг асосчиларидан.

«Бухородаги «Анас» ёки «Улуг Туркистон» газетасининг тилидек «курама» бир эълон ўқудим» — эслатилаётган газеталарнинг биринчисидида тожик, иккинчисидида татар тилига хос сўз ва сўз формаларшиг ишлатилганига ишора қилинмокда.

«Атоқли актриса Кузнецова» — Мария Кузнецова (1899—1956), ўзбек театрининг биринчи актрисаларидан, ЎзССР халқ артисти. 1918 йилдан Хамза бошчилигидаги «Ўлка сайёр сиёсий труппаси»да ўйнаган. 1921—1925 йилларда Кўкон театрида, 1925 йилдан то умрининг охирига қадар хозирги Хамза театрида ишлаган.

«Истанбул дорилфунуни маъзунларидек гапиратургон...» — дорилфунун лекторларидек гапирадиган.

